

Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski

(Warszawa)

CMENTARZE PODOLA – ŹRÓDŁO DO BADAŃ NAD SZTUKĄ I HISTORIĄ

Oświecenie przyniosło nie tylko nowy sposób lokalizacji cmentarzy, ale i zmieniło ich funkcjonowanie. Ignacy Krasicki w ten sposób wyraził potrzebę uważniejszego spojrzenia na nagrobki, które *tak jak inne ku następnej pamięci stawiane dachy, są najtrwalszymi a zarazem najoczywistszymi dowodami dziejów krajowych, odmian rozmaitych: gdyż z napisów w nich umieszczonych dochodzić można pory czasów, w których się czyni rozmaite wydarzenia*¹. Nekropolie zyskując nowe społeczne znaczenie – prywatnego kultu bliskich – stały się „tekstem kultury” i tym samym, aż po czasy współczesne, źródłem do badań nad religijnością, obyczajowością, a wreszcie sztuką i historią minionych wieków².

W nurt badań nad dziedzictwem cmentarzy od 1998 r. wpisują się pracownicy i studenci Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warsza-

---

¹ Cyt. za: J. Kolbuszewski, *Cmentarz jako tekst kultury*, „Odra” 1981, nr 11, s. 33.

² Szerzej o zmianach koncepcji cmentarza, jego umiejscowienia w topografii miast XVIII-XX w., zagadnieniu „śmierci drugiego”: J. Kolbuszewski, op. cit., 29-36; P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 465nn; J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 25-27, 62, 94-95, 136, 171-173, 175-183, 188-192, 201-202, 210-212; K. Syrnicka, *Koncepcja „śmierci oplakiwanej” w świetle wileńskiej epigrafiki XIX wieku*, [w:] *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna-antropologia kultury-humanistyka*, red. J. Kolbuszewski, t. 3, Wrocław 1999, s. 359-366; P. Krasny, *O rozważnym i romantycznym ukształtowaniu cmentarzy w Ordynacji Zamojskiej około roku 1808*, [w:] *Śmierć, przestrzeń, czas, tożsamość w Europie Środkowej około 1900. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 8-10 grudnia 1996*, red. K. Grodziska, J. Purchla, Kraków 2002, s. 129-133, 136, 139; T. M. Rudkowski, *Cmentarz powązkowski w Warszawie. Panteon Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006, s. 17-21; M. Vovelle, *Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, tłum. T. Swoboda, M. Ochab, M. Sawiczewska-Lorkowska, D. Senczyszyn, Gdańsk 2008, s. 400nn.

1. Nagrobek Magdaleny Łabudy, Marii (zm. 1807) i Johana Afac. (zm. 1821) Pfeifferów z cmentarza miejskiego w Buczaczu, ok. 1810.

wie, prowadzący prace inwentaryzacyjne na dawnych Kresach Wschodnich. Są one częścią inwentaryzacji zabytków kultury polskiej poza granicami kraju, koordynowane i finansowane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego³, przy współpracy między innymi ze Stowarzyszeniem „Wspólnota Polska”⁴. W kręgu naszych zainteresowań są cmentarze Podola⁵. W latach 1998-1999 zinwentaryzowaliśmy nekropolie w miejscowościach: Kitajgród, Czercze, Maków, Czarnokozińce, Dunajowce, Smotrycz i Żwaniec, które pozostały poza granicami II Rzeczypospolitej. Od 1999 r. nasze prace koncentrują się na terenie dawnego województwa tarnopolskiego, gdzie w całości zostały zinwentaryzowane cmentarze powiatów borszczowskiego (1999-2000), czortkowskiego (2001-2006), zaleszczyckiego (2005 r.), buczackiego (2006-2007) i husiatyńskiego (2008-2009). W kolejnych latach będą

organizowane wyjazdy inwentaryzacyjne na teren dawnego powiatu trembowlańskiego i podhajeckiego. Następnie zostaną zinwentaryzowane nekropolie pozostałych powiatów wchodzących w skład województwa tarnopolskiego. Wyniki inwentaryzacji są sukce-

³ Prace koordynowane są przez Departament Dziedzictwa Narodowego poza Granicami Kraju, obecnie Departament Dziedzictwa Narodowego MKiDzN.

⁴ *Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju*, „Biuletyn Stowarzyszenia «Wspólnota Polska»” 1993, nr 20, s. 28-29; *Z prac Ośrodka ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju. Rada Ośrodka*, „Biuletyn Stowarzyszenia «Wspólnota Polska»” 1994, nr 1(24), s. 26; R. Król, *Z prac Ośrodka ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju*, „Biuletyn Stowarzyszenia «Wspólnota Polska»” 1996, nr 5(57), s. 19; R. Król, *Posiedzenie Rady Programowej Ośrodka ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju*, „Biuletyn Stowarzyszenia «Wspólnota Polska»” 1997, nr 6, s. 28-29; R. Brykowski, *Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” kwiecień 1993-kwiecień 1996*, „Ochrona Zabytków” 1997, nr 1, s. 84-90; R. Brykowski, *Ośrodek ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego poza Granicami Kraju Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” kwiecień 1993-kwiecień 1998*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 713-735.

⁵ Wyjazdy na inwentaryzację cmentarzy stały się także punktem wyjścia dla badań nad urbanistyką takich miast jak Brzeżany i Skala nad Zbruczem, których wyniki zostały wydane jako osobne publikacje (M. Bryniarska, *Brzeżany - urbanistyka i architektura XIX i początku XX wieku*, „Artifex” 2 (2001), s. 38-43; M. Szulińska, J. Szuliński, J. Zieliński, *Skala nad Zbruczem. Dzieje - architektura - budownictwo*, [w:] *Zabytki kultury polskiej poza granicami kraju*, red. R. Brykowski, seria A. z. 4, Warszawa 2003). Badania te nie były jednak przez nas kontynuowane. Na marginesie naszych działań powstały także karty architektoniczne pałaców w Bilcach Żłoty, Dźwinogrodzie, Kołędzianach, Malejowcach, Podfilipiu, Sapohowie i w Zawalu. Są one przechowywane w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

sywnie publikowane w formie katalogów cmentarzy⁶ oraz opracowań analizujących takie zagadnienia jak styl pomników i ich ikonografia, czy też historia wybranych nekropolii⁷.

Przyjęta przez nas metodologia prac⁸, charakteryzuje się systematycznością topograficzną oraz całościową inwentaryzacją cmentarzy i znajdujących się na nich nagrobków z inskrypcją zapisaną w alfabecie łacińskim, osób zmarłych do 1945 r., a także opisywaniem pomników, grobowców i kaplic według schematu tzw. białych kart⁹. Pozwala to na wieloaspektowe uchwycenie przestrzeni cmentarza jako źródła do badań nad sztuką i historią Podola¹⁰.

Sztuka podolskich cmentarzy to w większości dzieła lokalnych warsztatów. Dzięki systematycznemu opracowaniu poszczególnych regionów w szerszej perspektywie udaje się rozpoznać różne

2. Nagrobek Konstancji 1o voto Bielskiej 2o voto Rogalińskiej (zm. 1786/87) z cmentarza w Bielawinicach przypisany Hartmanowi Witwerowi

⁶ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze powiatu borszczowskiego*, [w:] *Zabytki*, seria C. z. 1, Warszawa 2004; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, *Cmentarze powiatu czortkowskiego*, [w:] *Zabytki*, seria C. z. 2, Warszawa 2007; A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz miejski w Buczaczu*, [w:] *Zabytki*, seria C. z. 3, Warszawa 2009. W opracowaniu do druku są cmentarze dawnych powiatów zaleszczyckiego i buczackiego.

⁷ A. S. Czyż, *Ciche trwanie. Cmentarz we wsi Maków na Podolu*, [w:] *Problemy*, t. 7, Wrocław 2003, s. 383-390; A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Polskie nagrobki na Podolu, dawny powiat borszczowski*, [w:] *Problemy*, t. 8, Wrocław 2004, s. 479-484; B. Gutowski, *Wy spokojni lecz nam smutno. Czortków – kresowe miasto i jego cmentarz*, [w:] *Problemy*, t. 11, Wrocław 2007, s. 261-270; A. S. Czyż, *Nagrobek Konstancji 1o voto Bielskiej 2o voto Rogalińskiej na cmentarzu w Bielawinicach – domniemane dzieło lwowskiego rzeźbiarza Hartmana Witwera*, [w:] *Patriae commodis serviens, Być Ojczyźnie pożytecznym, Księga pamiątkowa dedykowana prezydentowi RP Ryszardowi Kaczorowskiemu*, red. W. J. Wysocki, Warszawa 2008, s. 140-152; B. Gutowski, *Zakątek arcylichy a skromny. Cmentarz w Tłustym Mieście nad rzeką Dupą*, [w:] *Problemy*, t. 12, s. 375-388; A. S. Czyż, *Klasycyzm na cmentarzach Tarnopolszczyzny*, [w:] *Sztuka cmentarzy*, red. A. S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2010, s. 83-98. Niepublikowane referaty z konferencji naukowej *Sztuka dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XIX i XX wieku* (UKSW, listopad 2006 r.): A. S. Czyż, *Nagrobek „Dobrej Pani Sasiadki i najsłodszej Matki” ze wsi Troskie (pow. zaleszczycki)*; A. Skrodzka, *Polskie nagrobki dziecięce z XIX i z początku XX w. na cmentarzach powiatu czortkowskiego*; A. Zdzieborska, *Wizerunki świętych w plastyce nagrobnej cmentarzy powiatu czortkowskiego*.

⁸ Szczegółowo metodologia prowadzonych przez nas prac została omówiona w artykule: *Prace inwentaryzacyjne na cmentarzach Kresów Wschodnich – założenia metodologiczne*, „Ochrona zabytków” 2008, nr 1, s. 21-30.

⁹ Szczegółowe wytyczne dotyczące zasad opisu i klasyfikacji form opracowaliśmy w skrypcie pt. *Nekropolie Kresowe. Skrypt dla inwentaryzatorów zabytkowych cmentarzy dawnych Kresów Wschodnich* wydanym w 2008 r.

¹⁰ Oczywiście systematycznie i całościowo prowadzona inwentaryzacja może być przydatna również do badań z takich dziedzin jak np. socjologia, antropologia kulturowa, czy językoznawstwo.

rodzaje zachodzących między nimi korelacji oraz wpływu na środowiska miejscowe importowanych dzieł sztuki sepulkralnej z wiodących ośrodków artystycznych. W kontekście tego zagadnienia można prześledzić pojawienie się na zachodnim Podolu nagrobków klasycystycznych, ich typów oraz zależności od ośrodka lwowskiego. I tak obecność form klasycystycznych na cmentarzach w południowo-wschodnim rejonie województwa tarnopolskiego zauważalna jest tuż przed 1800 r. Ograniczała się ona jednak do elementów dźwigających - takich jak cokoly, czy też kolumny i filary. Wieńczące je figury świętych były wykonywane w duchu tzw. szkoły lwowskiego rokoka, co poza Lwowem było wówczas zjawiskiem powszechnym. Przykładem tych pierwszych, lokalnych realizacji mogą być dwa nagrobki z dawnego powiatu buczackiego. Pierwszy z nich to pomnik Agnieszki z Turkułów 1° voto Słoneckiej 2° voto Malinowskiej z cmentarza w Uściu Zielonym, który powstał pod koniec XVIII w. Drugi to anonimowy pomnik z Bielawiniec datowany na około 1800 r.¹¹ Szczególnie udany jest pierwszy z nich, odznaczający się dobrymi proporcjami oraz starannie wyprowadzonym kształtem filaru z jońskim kapitelem. Nie jest wykluczone, że względu na formę i niewielką odległość od Buczacza, że figurę wieńczącą klasycystyczny filar wykonał któryś z tamtejszych warsztatów artystycznych¹². W buczackim warsztacie około 1810 r. mógł także powstać nagrobek z figurą Anioła Stróża upamiętniający zmarłych z rodziny Łabudów i Pfeifferów z tamtejszego cmentarza katolickiego, zbliżający się swoją formą do sentymentalnych żałobników (il. 1)¹³.

Wpływ środowiska lwowskiego na miejscowych kamieniarzy można dostrzec m.in. w przypadku grobowca Pieńczykowskich z Medwedowców (d. pow. buczacki), który powstał około 1810 r. Ma on formę kopca ziemnego, wewnątrz którego znajduje się murowana krypta. Całość wieńczy figura żałobnika na cokole. Postać jest niemal wiernym powtórzeniem nagrobka Antoniny Raciborowskiej (zm. 1808) z kościoła w Milatyniu Nowym (d. pow. kamionkowski), dłuta lwowskiego klasycysty Hartmana Witwera¹⁴. Analogia kompozycyjna nie świadczy jednak o jego autorstwie. Realizacja z Medwedowców jest bowiem wykonana dość słabo¹⁵. Hartmanowi Witwerowi należy natomiast przypisać nagrobek Konstancji 1° voto Bielskiej 2° voto Rogalińskiej (zm. 1786/87) z cmentarza w Bielawinicach (il. 2)¹⁶. Inny odnaleziony przez nas import lwowski to grobowiec Antoniego (zm. 1819) i Heleny (zm. 1832) Ponińskich z cmentarza w Kowalówce (d. pow. buczacki) łączony z innym klasycystą - Antonem Schimserem (il. 3-4)¹⁷. Listę klasycystycznych importów lwowskich na zinentaryzowanym przez nas terenie zamyka stela z Zalesia (d. pow. czortkowski) z około 1860 r., poświęcona dwóm zmarłym w wieku dziecięcym sio-

¹¹ Nie można wykluczyć, że omawiany zabytek jest nie tyle nagrobkiem, co figurą wotywną.

¹² A. S. Czyż, *Nagrobek*, s. 142; eadem, *Klasycyzm*, s. 84.

¹³ A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz*, s. 33.

¹⁴ *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. K. Ostrowski, t. 4, Kraków 1994, s. 76, il. 217-219.

¹⁵ A. S. Czyż, *Klasycyzm*, s. 87-88.

¹⁶ Nagrobek ufundowała w 1808 r. córka zmarłej Elżbieta Kalinowska. A. S. Czyż, *Nagrobek*, s. 140-152.

¹⁷ Grobowiec powstał w 1833 r. z fundacji syna zmarłych - Wincentego. A. S. Czyż, *Klasycyzm*, s. 85-86.

strom – Helenie i Antoninie. Niestety na obecnym etapie badań trudno powiązać ją z konkretnym warsztatem¹⁸.

Ilość i jakość sprowadzanych ze Lwowa nagrobków wpłynęła niewątpliwie ożywczo na miejscowe warsztaty rzeźbiarsko-kamieniarskie, które przejmując schematy nagrobków klasycystycznych wraz z motywami charakterystycznymi dla tego stylu odznaczały się jednak niższym poziomem wykonania. Na uwagę zasługuje pomnik Antoniego Wakulińskiego (zm. 1817) i jego wnuka Leopolda Strzeleckiego (zm. 1819) na cmentarzu w Uściu Zielonym (d. pow. buczacki). Nagrobek ma formę niskiego filaru z głowicą jońską, na którym ustawiono rzeźbę św. Antoniego z Dzieciątkiem Jezus (il. 5). Trzon filaru ozdobiono płaskorzeźbionym drzewem poznania dobra i zła z postaciami Adama i Ewy, a także płaczącymi wierzbami, płonącymi wazami oraz gorejącym sercem. Co ważne, na oma-

3. Grobowiec Antoniego (zm. 1819) i Heleny (zm. 1832) Ponińskich z cmentarza w Kowalówce (d. pow. buczacki), przypisywany Antoniemu Schimszerowi

wianym nagrobku odnaleziono częściowo zachowaną inskrypcję: „[...] Józefa Krzesińskiego”, którą należy zinterpretować jako sygnaturę artysty, czynnego na Tarnopolszczyźnie¹⁹. Innym rozpoznany twórcą z pierwszej połowy XIX w. był „[Ka]wie[c]” autor nagrobka [...] Kalinowskiego (zm. 1822) w Bielawińcach²⁰. Dzięki systematycznie przeprowadzonej inwentaryzacji udało się także rozpoznać jeden, być może czortowski warsztat kamieniarsko-rzeźbiarski czynny w latach 40.-50. XIX w. Wykonano w nim kilka dość dobrych nagrobków z figurami: pomnik nieznaney z imienia kobiety z domu Witwickich na cmentarzu w Rydodubach (1841 r.), a także dwa nagrobki z Kosowa - siostr Michalewicz (1848 r.) i rodzeństwa Urbańskich (1851 r.)²¹. Figury wieńczące cokoły to odpowiednio kobieta w sukni stylizowanej na barokową, wyobrażenie trzech siostr Michalewicz oraz klęcząca płaczka. Wymienione postacie charakteryzują się dużym realizmem, geometryzacją ciała i prosto ciętymi fałdami szat. Cokoły odznaczają się natomiast twardym rysunkiem gzymsu i kimationu²².

¹⁸ Stela jest obecnie rozbita na dwie części. Jej cokół nie zachował się. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 461, 466.

¹⁹ Napis ten umieszczono poza polem inskrypcyjnym, wzdłuż prawego boku filaru. A. S. Czyż, *Klasycyzm*, s. 88.

²⁰ Nagrobek w formie wysokiego krzyża na cokole.

²¹ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 27, 285-286, 294, 365.

²² A. S. Czyż, *Klasycyzm*.

Grobowiec Antoniego (zm. 1819) i Heleny (zm. 1832) Ponińskich z cmentarza w Kowalówce (d. pow. buczacki), przypisywany Antoniemu Schimserowi.

Innym zagadnieniem, które można podjąć dzięki całościowo prowadzonej inwentaryzacji, jest problem importu pomników z większych ośrodków artystycznych. Wyżej wspomniano o trzech klasycystycznych obiektach powiązanych z Lwowem. Inne, późniejsze, tym razem sygnowane, wiążą się z warsztatem prowadzonym przez Henryka Karola Periera. Jest on autorem stypizowanych nagrobków w typie obelisku na cokole, wykonanych w labradorze, czarnym granicie i czerwonym porfirze, które jego zakład produkował od 1892 r.²³ Łatwe w transporcie i montażu, a przy tym tańsze niż pomniki z figurami, cieszyły się zapewne dużym uznaniem wśród podolskiej szlachty i inteligencji. Zabytków tego typu zachowało się jednak stosunkowo niewiele. Jako wykonane z lepszych materiałów, zdecydowanie wyróżniały się na lokalnych cmentarzach, a przez to częściej niż inne pomniki były niszczone. Obeliski warsztatu „H. PERIER / LWÓW” występują między innymi na nekropolii w Skale nad Zbruczem (nagrobek Teresy i Tomasza zm. 1889 Kornellich), a także na cmentarzach dawnego powiatu buczackiego: w Sorokach (nagrobek Franciszka, zm. 1887 i Franciszka, zm. 1911 Andlerów), w Ko-

²³ J. Biriulow, *Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1939 roku. Od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy*, Warszawa 2007, s. 175-176.

walówce (nagrobek Marii Czajkowskiej zm. 1910) i w Buczaczu (nagrobek Józefa Zycha, zm. 1906) (il. 7-8)²⁴.

Innym lwowskim warsztatem, który wysyłał nagrobki na zachodnie Podole była spółka rzeźbiarza Ludwika Tyrowicza i architekta Jakuba Bałabana, działająca w latach 1891-1901. Posiadali oni dwie pracownie: w okolicach Łyczakowa i przy ul. Zyblikiewicza 11²⁵. Właśnie z tej drugiej pochodzi anonimowy nagrobek z cmentarza w Czortkowie. Podobnie jak wcześniejsze realizacje warsztatu Henryka Karola Periera jest to obelisk na cokole. Z tym, że został on wzbogacony wypuklorzeźbionym wieńcem kwiatowym²⁶. Mniej więcej w tym samym czasie powstał analogiczny nagrobek Wiktora Radwan Wołodkowicza (1821-1891) w Kowalówce, który jest sygnowany „MARKOWSKI. LWÓW”. Oczywiście jest to dzieło czynnego od 1870

r. warsztatu Juliana Markowskiego, przeorganizowanego w 1889 r., kiedy to rozpoczęto na szeroką skalę produkcję m.in. pomników cmentarnych²⁷.

Około 1900 r. drugim co do wielkości ośrodkiem artystycznym wschodniej Galicji był Stanisławów. W Monasterzyskach i w Buczaczu odnaleziono trzy pomniki, które wyszły z warsztatu prowadzonego najpierw przez Kazimierza Bębnowicza²⁸, a później przez Jana Bębnowicza²⁹. Szczególną uwagę należy zwrócić na pomnik Anny Ścisłowskiej (zm. 1903) z cmentarza w Buczaczu z sygnaturą „K. BĘBNOWI[CZ]. / STANISŁAWÓW?”. Cokół w formie skałek został zwieńczony bardzo dobrą, pełnoplastyczną rzeźbą ukazującą anioła z kwiatami w dłoniach. Figura, wykonana z piaskowca, odznaczała się maestrią wykonania

5. Pomnik Antoniego Wakulińskiego (zm. 1817) i jego wnuka Leopolda Strzeleckiego (zm. 1819) na cmentarzu w Uściu Zielonym (d. pow. buczański)

²⁴ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, s. 19, 24, 239, 249-250; A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz*, s. 34, 38, 58.

²⁵ J. Biriulow, op. cit., s. 179.

²⁶ Sygnatura: „L. TYROWICZ I J. BAŁABAN / LWÓW UL. ZYBLIKIEWICZA 11”. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 131, 202.

²⁷ Inne odnalezione pomniki tego warsztatu znajdują się na cmentarzach w Tarnopolu (nagrobek Maniusi i Józefa Terleckich z 1886 r.), Złoczowie (nagrobek Leonardy z Remizowskich Chorzewskiej zm. 1899, nagrobek Andzi Kuryłowiczówny zm. 1900). J. Biriulow, op. cit., s. 99-101.

²⁸ Nagrobki Olgi Hausnerówny (zm. 1907) i Alojzy Lossgott (zm. 1905) w Monasterzyskach oraz nagrobek Anny Ścisłowskiej (zm. 1903) w Buczaczu. A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze*, s. 38, 167.

²⁹ Nagrobki Józefa Popkiewicza (zm. 1891) i Kazimierza Kowalczewskiego (zm. 1912) w Buczaczu. Ibidem, s. 38, 50-51, 54.

6. Nagrobki klasycystyczne na cmentarzu w Zaleszczykach, 1 poł. XIX w.

sygnowanych obiektów. Znajdują się one w Bazarze (d. pow. czortkowski)³¹, a w powiecie buczackim w Monasterzyskach (il. 9)³², w Żurawińcach³³, Komarówce³⁴, Słobódce Dolnej³⁵ i w Buczaczu³⁶. Dzieła jego pracowni sygnowane „M. ANTONIAK / STANISŁAWÓW” charakteryzuje wysoki poziom kamieniarki oraz łatwość w przejmowaniu i łączeniu moty-

i należała do najciekawszych na buczackiej nekropolii. Niestety w latach 2005-2007 w wyniku naturalnego starzenia się materiału – piaskowca, rozsypała się na kilkanaście części. Inne pomniki Kazimierza Bębnowicza znajdujące się w Monasterzyskach, z których zachowały się jedynie cokoly, były pierwotnie zwieńczone krzyżem. Równie skromnie prezentują się nagrobki Jana Bębnowicza w Buczaczu. W pracowni tego kamieniarza terminował po przybyciu do Stanisławowa w 1902 r. Marian Antoniak. Siedem lat później usamodzielniał się, prowadząc do czasów II wojny światowej jeden z największych warsztatów kamieniarsko-rzeźbiarskich w Stanisławowie, obejmujący swym zasięgiem całe województwo wraz z sąsiednim tarnopolskim³⁰. Jego pomniki i grobowce stanowią większość odnalezionych przez nas

³⁰ Marian Antoniak pochodził z Bochni. Urodzony w 1881 r. początkowo kształcił się w swoim rodzinnym mieście, a później w Krakowie. Dyplom urzędowy tzw. Świadcstwo Wyzwolin otrzymał w 1900 r. W tym też roku wyjechał do Warszawy, gdzie przez dwa lata pracował przy robotach rzeźbiarskich w marmurze przy cerkwi Aleksandra Newskiego na Placu Saskim. W 1902 r. osiedlił się w Stanisławowie. W 1909 r. kupił nieruchomość (domek i warsztat) przy ul. Sapieżyńskiej 67 (ob. 69) w pobliżu cmentarza i rozpoczął samodzielną działalność rzeźbiarską. Oprócz pomników cmentarnych wykonywał dekorację architektoniczną fasad neogotyckich i secesyjnych budynków w Stanisławowie i tamtejszego ratusza. Jest autorem ozdób fasady budynku Stanisława Chowańca przy ul. Sapieżyńskiej 4 z ośmioma rzeźbami. W jego pracowni w 1928 r. powstał pomnik Legionisty z cmentarza w Nowym Sączu. Marian Antoniak zmarł w 1951 r. w Gliwicach, gdzie osiedlił się z rodziną po II wojnie światowej. R. Piżanowski, *Zakład rzeźbiarsko-kamieniarski Stanisława Antonika*, serwis internetowy stanislawow.net, http://stanislawow.net/ludzie/m_antoniak.htm, z dn. 15 VIII 2009 r.

³¹ Nagrobek Adama Zielińskiego (zm. 1932) i [...] Zielińskiego (zm. 1933). A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 41, 48.

³² Nagrobek Marii Eugenii Brezwanówny (zm. 1925), Leona Chmielińskiego (zm. 1934), Marii Cwiakały (zm. 1932), Rozalii Kindlarskiej (zm. 1929), Karola Wustirgera (zm. 1904) oraz grobowce rodziny Cisakowskich (lata 30. XX w.) i Zielińskich (lata 30. XX w.)

³³ Nagrobek Antoniny Kossar (zm. 1922).

³⁴ Nagrobki Antoniny Cimirskiej (zm. 1910) oraz Antoniny (ur. 1876) i Ignacego (zm. 1932) Rostek.

³⁵ Nagrobki Katarzyny (zm. 1929) i Jana (zm. 1919) Znamirówskich oraz Ireny (zm. 1925) i Andrzeja (zm. 1934) Znamirówskich

³⁶ Nagrobek Ewy Flizikowskiej (zm. 1933). A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarz*, s. 38, 122.

wów od klasycyzujących (nagrobki ze Słobódki Dolnej, il. 10), przez secesyjne (nagrobek z Żurawiniec) aż do modernizmu (nagrobek z Buczacza). Większość z nich została przy tym wykonana z barwionego na czerwono betonu.

Do ciekawszych importów należy niewątpliwie nagrobek Natalii Czerwińskiej (zm. 1898), Klementyny Dubowej (zm. 1923) i Olgi Dubiwny (zm. 1925) w Buczaczu sygnowany „skaliuk / zern[...] itz”. Ma on formę krzyża stylizowanego na pień drzewa na cokole w formie skałek. Oba elementy nagrobka – krzyż i cokół są oplecione płaskorzeźbionym bluszczem, a całość można określić jako bardzo malowniczą³⁷. Nie jest to jedyny import z Czerniowiec. Na zinwentaryzowanym obszarze odnaleziono kilka nagrobków wykonanych przez pracującego w tym mieście W. Moskaliuka. Z jego warsztatu

7. Nagrobek Ludwika (zm. 1906) i Stanisława (zm. 1919) Ostrowskich z cmentarza w Zaleszczykach, warsztat Henryka Periera

pochodzą obeliski z Zaleszczyk³⁸ oraz kaplica z figurą Chrystusa w Mielnicy Podolskiej (d. pow. borszczowski)³⁹. Innym kamieniarzem z Czerniowiec był C. Kundl, autor kaplicy z figurą Matki Boskiej na grobie Maksymiliana Brodackiego (zm. 1882) w Zaleszczykach⁴⁰.

Warsztaty z Tarnopolszczyzny również pozostawiły swoje pomniki na cmentarzach. Do ciekawszych niewątpliwie należała pracownia kierowana przez Aleksandra Mrozowskiego (1849-1912) z Buczacza, który wraz z pomocnikiem o inicjałach „M. K.” był twórcą trzech grobowców Radziszewskich, Garnyszów, Dunin Kozickich i Ujejskich (ok. 1890 r.) okalających kaplicę grobową Albinowskich na cmentarzu w Kołędzianach (d. pow. czortkowski). Dwa z nich wykorzystują znany z długiej tradycji ikonograficznej motyw bramy, o symbolicznych konotacjach związanych z toposem przejścia z życia do śmierci⁴¹. Do innych odna-

³⁷ Ibidem, s. 38, 44.

³⁸ Nagrobki Eweliny z Lekczyńskich (zm. 1905) i Karola (zm. 1926) Korzeniowskich, Mariana Ostoi Ładuńskiego (zm. 1913), Jakuba Negrusza (zm. 1891) i rodziny Zerygiewicz (I ćw. XX w.). Są to pomniki granitowe i z czarnego marmuru.

³⁹ Nagrobek Wiktorii z Galkiewiczów Krzysztoń (zm. 1905) i Marii (zm. 1904) Galkiewicz. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 24, 177, 183-184.

⁴⁰ Trudno na obecnym etapie badań powiązać z konkretnym ośrodkiem artystycznym kamieniarza Karla Hofmana, który swoją sygnaturę pozostawił na anonimowym pomniku (kon. XIX w.) z Mielnicy Podolskiej. Osoba ta nie funkcjonuje w literaturze dotyczącej lwowskich kamieniarzy. Nie można wykluczyć, że prowadził on warsztat w Czerniowcach. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 24, 177, 196.

⁴¹ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 260-264.

8. Nagrobek Józefa Zycha (zm. 1906) z cmentarza miejskiego w Buczaczu, warsztat Henryka Periera

leżonych prac tego kamieniarza należą skromne w porównaniu do realizacji z Kołędzian nagrobki Ewy Marii Sokołowskiej (zm. 1898) z Monasterzysk oraz Adama Mierzwiaka (zm. 1914) z Buczacza. Ponadto na nekropolii buczańskiej odnaleziono nagrobek samego Aleksandra Mrozowskiego w formie rozbudowanego cokołu zwieńczonego figurą Matki Boskiej. Dzięki temu możliwe było poznanie lat życia kamieniarza (il. 11-12).

Niewątpliwie drugi ważny warsztat buczański około 1900 r. prowadził Julian Gruszyński. Jest on autorem dwóch płyt nagrobnych z nekropolii w Buczaczu dekorowanych płaskorzeźbionymi motywami roślinnymi⁴². W tym samym czasie w Buczaczu czynny był warsztat kamieniarza sygnującego swoje proste nagrobki „Mazurek Majster”⁴³ lub „J. Mazurek / Buczacz”⁴⁴.

W Czortkowie od około 1920 r. działał natomiast Jan Pakuła/Pakola, autor nagrobków w typie krzyża na cokole w Zalesiu⁴⁵, Szmańkowcach (d. pow. czortkowski)⁴⁶ oraz w Tłustych (d. pow. zaleszczycki)⁴⁷. Jego autorstwa jest także nagrobek Marii 1° voto Glińskiej 2° voto Lawrowskiej (zm. 1935) z figurą Immaculaty na czortkowskim cmentarzu⁴⁸. W tym samym czasie w Czortkowie czynny był warsztat J. Godzisz, w którym wykonano nagrobek Marii z Grońskich Raczyńskiej (zm. 1931) na tamtejszym cmentarzu⁴⁹.

W Jagielnicy (d. pow. czortkowski) w okresie międzywojennym działały dwa warsztaty, które sygnowały nagrobki: „S. PIOTROWSKI”⁵⁰ oraz „JAGIELNICA / G. TKA-

⁴² Płyty nagrobne Franciszka Felczyńskiego (zm. 1894) oraz Gabriela Załanowskiego (zm. 1897). A. S. Czyż, B. Gutowski, op. cit., s. 38, 121-122, 145.

⁴³ Nagrobek Kazimierza Baczyńskiego (zm. 1917) w Pauszówce (d. pow. czortkowski). A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 318, 319.

⁴⁴ Np. nagrobek Antoniny Fidorowicz w Monasterzyskach.

⁴⁵ Nagrobek N.N. z 2 ćw. XX w. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 468.

⁴⁶ Nagrobek Anny (zm. 1916) i Leona (zm. 1918) Rościckich. Ibidem, s. 30, 427, 430.

⁴⁷ Nagrobek Wincentego (zm. 1939) i Jana (zm. 1938) Słobodzianów.

⁴⁸ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 131, 168.

⁴⁹ Jest to pomnik w formie obelisku na cokole. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 30, 131, 181.

⁵⁰ Nagrobek Wojciecha Lachowicza (zm. 1922) na cmentarzu w Jagielnicy. Ibidem, s. 30, 218, 230.

CZUK”⁵¹. Ten ostatni warsztat jest o tyle ciekawy, że powstał w nim nagrobek z żeliwnym krzyżem osadzonym w betonowym cokole.

Zapewne do lokalnych twórców należy zaliczyć „Francuza” – autora nagrobka Semena Złotego (zm. 1801) w Szypowcach (d. pow. zaleszczycki), czy „WRJ. MARSZCZELKIWICZ.” - autora nagrobka Jana Ziemby (1877-1881) w Potoku Złotym (d. pow. buczacki). Z innych rozpoznanych warsztatów działających na Tarnopolszczyźnie należy wymienić kamieniarzy o sygnaturach: „J. Glazer / Czabarówka / ad Husiatyn”⁵², „OSTROWSKI / TARNOPOL”⁵³, „MASCY. SZCZYGIELSKI / BROWARY”⁵⁴, „WYRÓB POMNI - / KÓW A. POTYRA / MONASTERZYSKA”⁵⁵, „I. HERCELIŃSKI / TREMBOWLA”⁵⁶, „J. WYROZUMSKI / TREMBOWLA”⁵⁷ (il13-14), „ZIEŃSKI-STRUSI/ówN”⁵⁸, „M-SARANCZUK-M”⁵⁹.

Poza problemem stylu, typologii nagrobków, charakterystyki warsztatów i ich wzajemnych powiązań, cmentarze Podola są źródłem do dziejów lokalnych. Inskrypcje nagrobne zawierają często informacje wskazujące na funkcję danej osoby w społeczności. Szczególnie ważne są pomniki miejscowej in-

9. Nagrobek Marii Ćwiakały (zm. 1932) z cmentarza w Monasterzyskach, warsztat Mariana Antoniaka

⁵¹ Nagrobek Michała Szczyburzyńskiego (zm. 1922) w Salówce (pow. czortkowski). Ibidem, s. 30, 371, 379-380.

⁵² Nagrobki w formie obelisku i steli odpowiednio Antoniego Białkowskiego (zm. 1915) i Magdaleny Białkowskiej (zm. 1925) w Muchawce (pow. czortkowski). Ibidem, s. 30, 303-304.

⁵³ Nagrobek Teresy i Jana Rudolfa Jenknerów (lata 20.-30. XX w.) z Czortkowa. Ibidem, s. 30, 131, 156.

⁵⁴ Nagrobek Tekli (zm. 1917) i Stefana (zm. 1926) Wielkuszewskich w Białobożnicy (d. pow. czortkowski). Ibidem, s. 65-66.

⁵⁵ Nagrobek Marceli (zm. 1924) i Ludwika (zm. 1925) Wujcików z Barysza (d. pow. buczacki).

⁵⁶ Nagrobek Rudolfa Ratky (zm. 1905) i jego córki Marii (zm. 1904) ze Skąły nad Zbruczem. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 24, 239, 258.

⁵⁷ W dawnym powiecie borszczowskim, w Turylczach nagrobek ks. Piotra Gorzelca (zm. 1933), w Burdiakowcach nagrobek Adeli (zm. 1923) i Ludwika (zm. 1931) Wilczewskich. W Monasterzyskach jest to nagrobek Marcina Cisa-kowskiego (zm. 1934). Ibidem, s. 24, 43, 48, 271-272.

⁵⁸ Nagrobek Wandy Brodowej (zm. 1933) w Tłustych.

⁵⁹ Nagrobek Edmunda Sagera (zm. 1934) w Zaleszczykach Małych (d. pow. buczacki).

teligencji, przede wszystkim różnego rodzaju urzędników⁶⁰, w tym burmistrzów, starostów i wójtów⁶¹. W inskrypcjach wyróżniano także m.in. pracowników kolei⁶² oraz poczty⁶³.

Szczególne znaczenie dla lokalnej historii mają groby nauczycieli i uczniów⁶⁴. Niektórych z wychowawców dodatkowo dookreślono informując, że byli kierownikami szkół⁶⁵

⁶⁰ M.in. w d. pow. czortkowskim - Czortków: Józef Czarny (zm. 1943), inżynier, Marcján Głowacki (zm. 1909), c.k. nad-geometra, Piotr Godziemba Wysocki (zm. 1875), c.k. komisarz powiatowy, Leo Jelita Wierzejski (zm. 1901), c.k. geometra, Marcin Stanisław Niedzielski (zm. 1931), radca skarbu; Jagielnica: Mikołaj Chodziński (zm. 1867), c.k. nadkomisarz straży skarbowej, Klemens Max Protiwinsky (zm. 1855), dyrektor fabryki tytoniu; Kołędziany: Josef Herbst (zm. 1906), c.k. łowczy; w d. pow. borszczowskim - Germakówka: Johannes Schrliler (zm. 1853) c.k. nadleśniczy; Korolówka: Stanisław Ostoja Steblichowski (zm. 1934) naczelnik sądowy; Uście Biskupie: Ludwik Teschner (ur. 1817), kasjer młyna parowego; Mielnica Podolska: Ferdynand Wolaniecki (zm. 1903), c.k. ofiçał sądowy; Skała nad Zbruczem: Emil Janowski (zm. 1898), c.k. zarządca, Julian Leliwa Pilecki (zm. 1900), c.k. respicjent; w d. pow. zaleszczyckim - Zaleszczyki: Antoni Bryliński (zm. 1856), c.k. kancelista, Joseph Morawetz (zm. 1847), registrator; Szczytowiec: Edmund Madrawski (zm. 1924), strażnik celny; w d. pow. buczackim - Buczac: Karol Fiderer (zm. 1900), c.k. starszy geometra, Marcin Huberth (zm. 1893), c.k. nadstrażnik dyrekcji skarbowej, Antoni Ławrowski (zm. 1909), c.k. ofiçał sądu, Juliusz Urbański (zm. 1893), c.k. dependent notarialny, Władysław Załanowski (zm. 1912), c.k. asystent podatkowy, Franciszek Chrzanowski (zm. 1869), c.k. notariusz, Władysław Krupski (zm. 1934), naczelnik sądu grodzkiego w Buczaczu, Aleksander Trusz (zm. 1910), c.k. kontroler skarbowy, Stanisław Gadocha (zm. 1933), sekretarz skarbowy; Medwedowce: Bronisław Wiktor Łaziński (zm. 1904), c.k. kancelista sądowy; Monasterzyska: Wawrzyniec Żankowski (zm. 1881), dyrektor fabryki tytoniu, Edward Fryderyk Hausner (zm. 1907), adiunkt fabryki tytoniu, Stanisław Waguła (zm. 1928), ofiçał sądowy, Wojciech Lechowski (zm. 1884), c.k. kancelista sądowy, Władysław Klapkowski (zm. 1912), c.k. respicjent skarbu, Zygmuntowi Szabowski (zm. 1921), radca izby skarbu we Lwowie, Marcelli Grigiel (zm. 1921), woźny sądowy, Kowalówka: Friedrich Diekamp (zm. 1916), „Referendarius De iuris”. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 67, 140, 278, 206, 248, 256; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 144, 149, 155, 221, 238, 266, 358.

⁶¹ M.in. w Czortkowie grobowiec Michałowski (ok. 1935), nagrobek Józefa Jakubowskiego (zm. 1925), komisarza m. Czortkowa; w Jagielnicy nagrobek Antoniego Świdzińskiego (zm. 1935) „wójta miasta Jagielnicy”; w Buczaczu nagrobki burmistrzów Antoniego Kozirowski (zm. 1876) i Jana Barnasia (zm. 1924), Józefa Popkiewicza (zm. 1891), c.k. starosty i sędzię powiatowego, Emila Schutta (zm. 1927), starosty i radcy namiestnictwa. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 134, 148, 245.

⁶² M.in. w Czortkowie nagrobki Józefa Czabajowskiego (zm. 1938), Antoniego Kupki (zm. 1925), w Borszczowie Aleksandra de Działosz Kolankowskiego (zm. 1932). Ponadto w Wynance koło Czortkowa odnaleziono nagrobek Wincenty Słiwińskiej (zm. 1889), żony c.k. urzędnika kolei państwowej oraz ich córki Zoni (zm. 1889). W Skale nad Zbruczem znajduje się nagrobek Zofii Cywicy (1883-1935), żony zawiadowcy stacji PKP. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, s. 35, 243-244; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 144, 151, 204-205.

⁶³ W Monasterzyskach Piotr Gabryś (zm. 1882), poczmistrz; w Buczaczu Władysław Kulczycki (zm. 1896), c.k. zarządca poczty, Ferdynand Czaplicki (zm. po 1899), c.k. podurzędnik pocztowy. A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze*, s. 138-139, 154.

⁶⁴ M.in. w Białobożnicy nagrobek Janiny Władysławy Jędruskiej (zm. 1928), w Czortkowie nagrobki Aleksandry Hewanickiej (zm. 1920), Tymotei Wandy Harnackiej (zm. 1926); w Korolówce nagrobek Adama Andersa (zm. 1867), w Potoku Złotym nagrobek Ludwiki Huter (zm. 1929), w Tłustem nagrobek Marcelego Sas Zubrzyckiego (zm. 1880), w Petlikowcach Nowych (d. pow. buczacki) nagrobek Jadwigi Teresy Kowalskiej (zm. 1907), nauczycielki w Kopyczyńcach, w Buczaczu nagrobki Heleny Palczyńskiej (zm. 1923) i Genowefy Józefy Sohaj (zm. 1912). A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 112; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 58, 151; B. Gutowski, *Zakątek arcyliczy*, s. 382.

⁶⁵ M.in. w Czortkowie nagrobek Mariana Bernerskiego (zm. 1935), w Jagielnicy nagrobek Aleksandra Orzechowskiego (zm. 1913), dyrektora szkoły ludowej, w Uściu Biskupim nagrobek Emila Jana Halarowicza (zm. 1933), w Torskich (d. pow. zaleszczycki) nagrobek Alojzego Szeliga Goreckiego (zm. 1906), w Monasterzyskach nagrobki Leona Schmolika (zm. 1895), Teodora Sucharowskiego (zm. 1900), Marcina Cisakowskiego (zm. 1934), Józefa Wagnera (zm. 1936) inspektora szkolnego, w Buczaczu nagrobek Juliana Leszczyńskiego (zm. 1906). Ponadto w Czortkowie odnaleziono nagrobek Marii Jurasek (zm. 1931), która była żoną kierownika tamtejszej szkoły powiatowej. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 138-139, 236, 157.

czy też nauczycielami szkół ludowych lub powszechnych⁶⁶. Dość dużo zachowało się pomników tego typu w Buczaczu, gdzie znajdowało się słynne gimnazjum⁶⁷. Nagrobki zmarłych uczennic szkoły dla dziewcząt prowadzonej przez siostry niepokalanki znajdują się natomiast w Jazłowcu⁶⁸. Odnajdywane są także nagrobki lekarzy⁶⁹ i aptekarzy⁷⁰. Szczególne znaczenie w społeczności Buczacza miał z pewnością dr Edward Krzyżanowski (zm. 1909), pochowany na tamtejszym cmentarzu. W inskrypcji zawarto krótki biogram zmarłego: „RADCA CESARSKI / Hon. obywatel miast / BUCZACZA i JAZŁOWCA / zast. Marszałka powiatowego / PRZEWODNICZĄCY / gminy chrześcijańskiej. / Dyrektor szpitala powiat. / Starszy lekarz miejski / i kolejowy / + 11. GRUDNIA 1909”. Fakt ten potwierdza ks. Sadok Barącz, przywołując go na kartach swojej monografii Buczacza⁷¹.

10. Grobowiec z cmentarza w Słobódce Dolnej, warsztat Mariana Antonia, ok. 1930 r.

⁶⁶ W Czortkowie Stanisław Rembocha (zm. 1944), nauczyciel szkoły powszechnej, w Skale nad Zbruczem Jan Skrzypek (zm. 1870), nauczyciel szkoły ludowej, w Buczaczu Antonina Mazurkiewicz (zm. 1915), nauczycielka szkół wydziałowych. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 261; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 182.

⁶⁷ Profesorowie gimnazjum: Józef Chlebek (zm. 1907), Lesław Juliusz Chlebek (zm. 1928), Leopold Stefkowski (zm. 1918), Kazimierz Kowalczewski (zm. 1912). Uczniowie gimnazjum: Ludwik Czeckawski (zm. 1860), Stanisław Zbigniew Filipiński (zm. 1931), Adam Gdula (zm. 1893), Władysław Niedźwiński (zm. 1902), Waclaw Górski (zm. 1899), Julian Gawański (zm. 1839), Zygmunt Józef Domański (zm. 1902), Jan Tausz (zm. 1903), Stanisław Wojnarowski (zm. 1902). Ponadto odnaleziono nagrobki żon profesorów gimnazjum Domiceli 1ª Czyż 2ª Smal (zm. 1928) oraz Karoliny z Prokopowiczów Schutt (zm. 1896). A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze*.

⁶⁸ M.in. nagrobek Janiny Korkozowicz (zm. 1927).

⁶⁹ W Czortkowie H. Hartmann (zm. 4. ćw. XIX w.), w Jagielnicy Władysław Prószyński (zm. 1938), w Skale nad Zbruczem Karol Wilhelm Czauderna (zm. 1892), w Buczaczu Anton Rozorowski (zm. 1911), w Jazłowcu – [...] Böhm (zm. 1894), Józef Kratochwila (zm. 2 poł. XIX w.), Rudolf Schöntchaler (zm. 1882), chirurg Michał Antoni Groshmann (zm. 1867). A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 245; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 151, 239.

⁷⁰ W Czortkowie Zofia Negusz (zm. 1936), w Zaleszczykach Jakub Negrusz (zm. 1891), w Potoku Złotym Bronisław Witkiewicz (zm. 1916), Jan Witkiewicz (zm. 1938), w Monasterzyskach Julian Motrycz (zm. 1905), Władysław Żarski (zm. 1899), w Buczaczu [...] Lewicki. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 130, 173.

⁷¹ S. Barącz, *Pamiętki buczackie*, Lwów 1882, s. 99, 147, 149.

11. Nagrobek Aleksandra Mrozowskiego (zm. 1912) z cmentarza Miejskiego w Buczaczu

Wiele uzupełnień do kościelnych spisów duchownych i osób zakonnych⁷², w tym grekokatolickich⁷³ niosą inskrypcje na nagrobkach im poświęconym. I tak z inskrypcji na pomniku ks. Macieja Andrzejewskiego z Buczacza dowiadujemy się, że był „Duszpasterzem w miejscu lat 33, a kapłanem lat 56 / Był wiernym ojczyzny Synem i kościoła / Cierpiąca ludzkość miała w nim Anioła, / z braćmi Rusiny żył w największej zgodzie / Żal wielki po sobie zostawił w tym grodzie. / Najbliżsi sercu – ten pomnik Mu wznoszą / By się wstawił do Boga za wszystkie mi proszą. / BUCZACZ”. Z inskrypcji dowiadujemy się także o osobach, które pracowały przy parafiach. W Uhryńkowcach (d. pow. czortkowski) organistą był Jan Szuszkiewicz (1870-1932). Franciszek Łulny (1848-1925) był natomiast starszym kościelnym w Korościatynie

(ob. Krynica, d. pow. buczacki). Stanisław Mazurkiewicz (1854-1897) był zaś organistą w Buczaczu.

⁷² M.in. w d. pow. borszczowskim: Cygany - ks. Józef Sanoica (zm. 1936), Głębozec - ks. Józef Kołodziej (zm. 1920), ks. Roman Stanisław Szczerbiński (zm. 1935), Skała nad Zbruczem - ks. Maciej Chilarski (zm. 1851), ks. Antoni Andrzejewski (zm. 1905), Turyłcze - ks. Piotr Gorzelec (zm. 1933); w d. pow. buczackim: Barysz - ks. Ludwik Skiminy (zm. 1919), ks. Bronisław Mroziuk (zm. 1920), ks. Józef Bar (zm. 1919), ks. Fidelis Paszkowski (zm. 1891), Bielawiniec - ks. Jan Gwoździowski (zm. 1914), Buczacz - ks. Maciej Andrzejewski (zm. 1879), ks. Tytus Osmanowicz (zm. 1887), Kowalówka - ks. Jędrzej Brykowski (zm. ok. poł. XIX w.), ks. Józef Ludwiński (zm. 1891), Koropiec - ks. Władysław Juliusz Jachimowski (zm. 1910), Jazłowiec - ks. Stanisław Kostka Piotr Błażowski (zm. 1822) kanonik lwowski, ks. Michał Brz[...] (zm. 1889), siostry niepokalanki Salomea Gorczycka (zm. 1919), Eliza Sieber (zm. 1919), Monasterzyska - ks. Jan Kolbaj (zm. 1873), Porchowa - ks. Jan Dziubiewicz (zm. lata 20.-30. XX w.), Potok Złoty - ks. Szymon Nawrocki (zm. 1922), ks. Jakub Patlewicz (zm. 1900); w d. pow. czortowskim: Chomiakówka - ks. Jacek Biernat (zm. 1884), ks. Alwary Konopka (zm. 1881), Czortków - kaplica grobowa dominikanów (pocz. XX w.), grobowiec sióstr św. Józefa (po 1915 r.), Jagielnica - ks. Józef Gliński (zm. 1921), ks. Antoni Jasiński (ur. 1835), ks. Antoni Łużański (zm. 1861); w d. pow. zaleszczyckim: Thuste - ks. Stanisław Adamczyk (zm. 1920), ks. Franciszek Of[...]k (zm. 1879), Nyrków - ks. Ignacy Frankowski (zm. 1833), s. Aniela Świąder (zm. 1942), Zaleszczyki - ks. Antoni Pall[...]jcz (zm. 1877), ks. Marcin Kaweccki (zm. 1902). A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 52-53, 77, 90, 240-241, 241, 271-272; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 132-133, 222-223, 224, 232.

⁷³ M.in. w Germakówce - ks. Mikołaj Dutkłowicz (zm. 1884), w Korolówce - ks. Dominik Ostoja Stebliczewski (zm. 1914), w Skale nad Zbruczem - ks. Antoni Koprowski (zm. 1867), w Koszyłowcach (d. pow. buczacki) - ks. Jan Jarucki (zm. 1895), w Kowalówce - ks. Jan Grabowicz (zm. 1847) i ks. Jakub Grabowicz (zm. 1855), w Potoku Złotym - ks. Joachim Obuszkiewicz (zm. 1894), w Bazarze - ks. Bazyli Barewicz (zm. 1819), w Pauszówce - ks. Mikołaj Curkowski (zm. 1822), w Sypowcach - ks. Jan Lewicki (zm. 1835). A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 65, 140, 240-241; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 43, 231, 320-321.

Oddzielną grupę stanowią nagrobki policjantów⁷⁴ oraz żołnierzy⁷⁵, a szczególnie uczestników powstań⁷⁶ oraz wojny polsko-bolszewickiej⁷⁷. Warto przywołać przede wszystkim nagrobek z Buczacza upamiętniający Adama Ślepowron Piernikarskiego (1843-1920), powstańca roku 1863. Choć jest to typowy pomnik - krzyż stylizowany na pień drzewa na cokole w formie skałek, to do wyjątkowych należy zachowana do dziś jego dekoracja (il. 15). Powyżej tablicy inskrypcyjnej znajduje się orzeł w koronie, który przetrwał czasy sowieckie, mimo że znajduje się tuż przy jednej z głównych alei cmentarza⁷⁸. Wspomnieć należy także o pomnikach upamiętniających bohaterów walk 1914-1920. Znajdują się one m.in. w Czortkowie, Zaleszczykach i w Kopyczyńcach⁷⁹.

12. Nagrobek Aleksandra Mrozowskiego (zm. 1912) z cmentarza miejskiego w Buczaczu

⁷⁴ W Białobóznicy Josef Vogt (zm. 1899), wachmistrz c.k. żandarmerii, w Czortkowie Johann Smaluch (zm. XIX/XX w.), c.k. żandarm posterunku, w Jagielnicy Antoni Świdziński (zm. 1935), komisarz policji, w Nagórzance (d. pow. czortkowski) Adam Tyszewicz (zm. 1922), komisarz policji, w Borszczowie Tadeusz Kościński (zm. 1938), posterunkowy policji, w Koropcu Michał Mach (zm. 1894), w Monasterzyskach Józef Sękacz (zm. 1903), c.k. wachmistrz żandarmerii, Jan Kuka (zm. 1924), inspektor miejscowej policji i komendant żandarmerii, w Rózanówce (d. pow. buczański) Wojciech Zawisłak (zm. 1935). A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 36; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 64, 186, 245, 314.

⁷⁵ W Czortkowie Karol Wróblewski (zm. 1890), N.N. (zm. kon. XIX w.), Karol Latoschek (zm. 1905), dowódca 55. regimentu, w Jagielnicy Franciszek Jordan Rozwadowski (zm. 1860), kapitan Wojska Polskiego, w Milowcach (d. pow. zaleszczycki) Antoni Geringer de Oedenberg (zm. 18[...].4), c.k. wojsk podpułkownik, w Monasterzyskach Tomasz Gadocha (zm. 1904), wachmistrz 1. pułku ułanów, Eugeniusz Marian Worona (zm. 1920), pułkownik Wojska Polskiego, w Korościatyniu Józef Władysław (zm. 1938), pułkownik Wojska Polskiego, w Trybuchowcach (d. pow. buczański) Max Hubman (zm. 1915), artyleria polowa, 13 Regiment 4 baterii, w Buczaczu Lesław Juliusz Chlebek (zm. 1928), kapitan Wojska Polskiego, Michał Rzepecki (zm. 1903), dowódca 41 zmechanizowanego regimentu 11. Kompanii, Juliusz Urbański (zm. 1893), c.k. porucznik, Edward Cambefort (zm. 1878), c.k. porucznik, Jan Oberc (zm. 1899), c.k. kapitan obrony krajowej. Ponadto w Buczaczu odnaleziono nagrobek Marii Górskiej (zm. kon. XIX w.), żony „weterana Wojsk Polskich”. A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 162, 167, 200-201, 225-226.

⁷⁶ W Buczaczu Antoni Kobylański (zm. 1841), „ułan Wojsk Polskich T. KOŚCIUSZKI”. Nagrobki powstańców z 1863 r. znajdują się w Czortkowie - Jan Stettner (zm. 1931), w Monasterzyskach - Julian Motrycz (zm. 1905). A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 166; A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze*, s. 90.

⁷⁷ W Borszczowie Aleksander de Działosz Kolankowski (zm. 1932), „obrońca Lwowa”, w Rózanówce Wojciech Zawisłak (zm. 1935), legionista, odznaczony Krzyżem Niepodległości i Krzyżem Walecznych, w Jagielnicy Adam Mazur, Stanisław Zwarycz, Stanisław Wasylkowski „polegli za ojczyznę”, w Monasterzyskach kwatery poległych żołnierzy wojny polsko-bolszewickiej. A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 35; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 234-235.

⁷⁸ A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze*, s. 32, 155, 158.

⁷⁹ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 135-136.

13. Grobowiec Wilhelma Józefa Jacyszyn (zm. 1930) z cmentarza w Monasterzyskach, warsztat J. Wyrozumskiego z Trembowli

Czasami spotyka się nagrobki, gdzie zaznaczano profesję zmarłego. Pochowani w Buczaczu Michał Jahoda (zm. 1911) był piwowarem, a wspomniany już Aleksander Mrozowski kamieniarzem, podobnie jak Marcin Mazurek (zm. 1920) i Maciej Truchalski (zm. 1924). Antoniego Bańkowskiego (zm. 1938) określono natomiast jako „budowniczego”. Elżbieta Piller (zm. 1884) była natomiast wdową po drukarzu⁸⁰. Bazyli Teodor Biliński (zm. 1836) pochowany na cmentarzu w Jazłowcu, był członkiem tamtejszego cechu tkaczy.

Cmentarze są także miejscem pochówków szlachty i ziemian. Szczególnie ważne są odnalezione kaplice grobowe. W dawnym powiecie czortowskim są to m.in. kaplice grobowe Cieleckich w Byczkowcach (po 1900 r.), Wolańskich w Bazarze (1 ćw. XIX w.), w dawnym powiecie borszczowskim: Kęszyckich i spokrewnionych z nimi Horodyskich i Magnuszewskich w Dźwiniacze, Dunin Borkowskich w Mielnicy Podolskiej (l. 60-70 XIX w.), w dawnym powiecie buczackim: Gniewoszów w Potoku Złotym (pocz. XX w.), Czajkowskich w Medwedowcach (pocz. XX w.), Szablówskich w Przewłocze, Jaworskich w Trościańcach, Potockich w Buczaczu (1812-1815), Wolańskich w Rzepińcach, w dawnym powiecie zalszczyckim Ponińskich w Nyrkowie, Julii Della Scala (1910 r.) w Koło-

⁸⁰ A. S. Czyż, B. Gutowski, *Cmentarze*, s. 33, 37-38, 48, 53-54, 61, 104, 128, 156.

14. Grobowiec Wilhelma Józefa Jacyszyn (zm. 1930) z cmentarza w Monasterzyskach, warsztat J. Wyrozumskiego z Trembowli

dróbce, Wartanowiczów w Zazulińcach (1892 r.), Łukasiewiczów w Zielonym Gaju (1877 r.), Brunickich w Bedrykowicach⁸¹.

Niestety większość kaplic grobowych znajduje się w stanie daleko posuniętej ruiny. Na obecnym etapie badań brakuje danych na temat ich projektantów oraz okoliczności powstania. Szczególną uwagę należy zwrócić na kaplicę Albinowskich (1830 r.) i wspomniane wyżej otaczające ją grobowce spokrewnionych z nimi Dunin Kozickich, Poraj Garnyszów i Ujejskich (ok. 1890 r.) w Kołędzianach. Stanowi ona centralny punkt założenia sepulkralnego związanego z istniejącym w tej miejscowości pałacem, który został przebudowany około 1830-1840 r. Kaplica, projektu zapewne tego samego architekta, który przebudowywał pałac, miała stanowić mauzoleum rodu, a jednocześnie spełniać funkcje związane ze sprawowaniem kultu⁸².

Ponadto na zinwentaryzowanych cmentarzach odnaleziono grobowce m.in. Heydlów w Beremianach (4 ćw. XIX w., d. pow. zaleszczycki), Czarkowskich w Wysuczce (1/2. ćw. XIX w., d. pow. borszczowski), Siemiginowskich w Torskich (4 ćw. XIX w.), Krokowskich w Czortkowie (l. 30. XX w.), a w dawnym powiecie buczackim: wspomniany już grobo-

⁸¹ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 59-60, 177; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 41, 81.

⁸² A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 258-264.

15. Nagrobek Adama Ślepowrona Piemikarskiego (zm. 1920) z cmentarza Miejskiego w Buczaczu

wiec Heleny i Antoniego Ponińskich w Kowalówce, Dąbrowskich w Leszczańcach (pocz. XX w.), Cywińskich w Osowcach (l. 40. XIX w.), Modzelewskich w Koszylowcach (1939 r.) oraz Starzyńskich w Baranowie (l. 20.-30. XX w.)⁸³.

Odnotować należy także nagrobki szlachty, m.in. wspomniany pomnik Witwickiej (zm. 1841) „dziedziczki wsi” Rydoduby⁸⁴. Na cmentarzu w Czortkowie znajdują się nagrobki Stanisława Lubicz Czerwińskiego (zm. 1937), właściciela Iwachnowiec oraz hr. Tadeusza Potockiego (zm. 1945), właściciela dóbr Uhryń. Ponadto odnaleziono groby Władysława Jaxy Czernichowskiego (zm. 1881), Malwiny Jelita Wierzejskiej (zm. 1893), oraz jej dzieci Leona (zm. 1890) i Eugenii. Inny zinwentaryzowany nagrobek poświęcono Anieli z Lubicz Potockich (zm. 1901) i Teodorowi Kumanowskiemu. Nagrobki Wolańskich znajdują się natomiast w Jazłowcu (pocz. XIX w.) oraz w Pauszówce (2 poł. XIX w.). Na cmentarzu w Komarówce spoczywają Antonina (ur. 1876) i Ignacy (zm. 1932) Rostek, właściciele dóbr Ładzkie, a także Maria Anna (zm. 1935) i Józef Marian (zm. 1934) Wolgnerowie, właściciele dóbr Komarówka. W Szypowcach

odnaleziono nagrobki Marcelgo Stupnickiego (zm. 1879) oraz Barbary (zm. 1940) i Karola (zm. 1928) Stupnickich. Ferdynand Bąkowski (1804-1853) właściciel dóbr Uście Zielone został pochowany na tamtejszym cmentarzu, podobnie jak Maria Wanda (zm. 1901) i Stanisława (zm. 1901) Rola Sokołowskie. Andlerowie, posesorzy dóbr Soroki, spoczęli na miejscowym cmentarzu. Wiktor Radwan Wołodkowicz (zm. 1891), właściciel dóbr Dobrowody, został pochowany w Kowalówce. Na tym cmentarzu spoczywają także Błażowscy, Czajkowsy, Ignacy (zm. 1864) i Włodzimierz (zm. 1910) Nałęcz Morawscy oraz Kajetana Prawdzic Szamota (zm. 1896). Przedstawicielki rodziny Orłowskich - Konstan-

⁸³ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 286; A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 229.

⁸⁴ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 343-344, 365-366.

cja (zm. 1831) i Anna (zm. 1881) spoczywają w Połowcach. W Białym Potoku znajduje się obelisk z herbami Bogoria i Korab upamiętniający Zenonię Podlewską (1842-1843), córkę Waleriana Podlewskiego i jego pierwszej żony Antoniny z Chrzanowskich. Z kolei w Uhryńkowcach znajduje się nagrobek upamiętniający Nepomucena Brunickiego (zm. 1829). W Bielawinicach pochowani są przedstawiciele rodziny Kalinoskich (1 poł. XIX w.). W Jagielncy znajdują nagrobki rodziny Jordan Rozwadowskich (ok. 1850 r.), a ponadto grób Jana Rawicz Dembińskiego (zm. 2 poł. XIX w.). W Mielnicy Podolskiej znajduje się nagrobek Alfreda Poraj Madeyskiego (zm. 1859), a w Jazłowcu nagrobki rodziny Gozdawa Tyszkowskich (2 poł. XIX w.), w Koropcu Józefa Dębno Krzyżanowskiego (1832-1908) oraz Franciszka Sas Świstelnickiego (1816-1905). W Nyrkowie odnaleziono nagrobek Jana Nałęcz Mroczkowskiego (zm. 1855), w Kosowie Piotra (zm. 1898) i Franciszka (zm. 1884) Kościeszy Zakrzewskich. W Buczaczu znajdują się nagrobki Petroneli (zm. 1890) i Józefa (zm. 1899) Prus Mierzwińskich, a także Ludmiły Samson Masłowskiej (zm. 1905). Ponadto należy wspomnieć o anonimowych nagrobkach z herbami Poraj i Kusza-ba (2 poł. XIX w.) w Świdowej oraz Korwin i Kalinowa w Buczaczu⁸⁵.

Z poszczególnymi majątkami związani byli liczni mniej lub bardziej wykwalifikowani pracownicy. Zdarzało się, że właściciele w podziękowaniu za wierną służbę fundowali im nagrobki. Tak było w przypadku Franciszka Bitkowicza (zm. 1841), „niezachwianej nigdy prawości rolnika przez ciąg 87-letniego jego życia”, któremu w Białym Potoku nagrobek wystawił Walerian Podlewski. Nie była to jedyna fundacja Waleriana Podlewskiego. W Chomiakówce wystawił skromny pomnik Jakubowi Morożowi (zm. 1856), który został nazwany „dobrym sługą”⁸⁶. Ponadto warto wspomnieć o Kazimierzu Umińskim (zm. 1907) oraz Teofilu [...]lby (zm. 1911), spoczywających na cmentarzu w Buchaczu, o których napisano że byli „wiernymi przyjaciółmi domu Potockich”. Nagrobek Edmunda Sagera (1886-1934) „dyrektora dóbr Zaleszczyki Małe”, co wyraźnie zaznaczono w inskrypcji, ufundowali hrabiostwo Korytowscy. Z kolei Joanna Lachman (zm. 1808) była „boncią” dzieci Albinowskich w Kolędzianach⁸⁷.

W Skale nad Zbruczem znajdują się nagrobki pracowników ordynacji Gołuchowskich: Antoniego Gottwalda (zm. 1919), nadleśniczego Edwarda Sawickiego (zm. 1935) administratora⁸⁸. Z kolei Michała Olendera (1851-1907) określono jako „pracownika dóbr” Siemiginowskich w Torskich. Antoni Wakuliński (zm. 1817) to rządcą dóbr Uście Zielone, spoczywający na tamtejszym cmentarzu. Rządcą dóbr Monasterzyńska był Franciszek Bieniasz (1861-1935).

⁸⁵ Ibidem, s. 69, 74, 130, 143, 180, 343-344, 365-366.

⁸⁶ Ibidem, s. 69, 106, 117. Na niezynnym cmentarzu w Makowie (okolicy Kamieńca Podolskiego) znajduje się natomiast nagrobek Tomasza Biesiadowskiego (zm. 1792), który jak głosi inskrypcja „żył lat 94 [...] był dobrym synem mężem oycem y podściwym sługą u Raciborowskich”. Wysoka klasa zabytku oraz jej sąsiedztwo z grobowcem Raciborowskich sugeruje, że byli oni fundatorami pomnika. A. S. Czyż, *Ciche*, op. cit., s. 384-389.

⁸⁷ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 259-260, 268.

⁸⁸ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, s. 246, 259.

Cmentarze są także uzupełnieniem do prowadzonych archiwalnie badań genealogicznych. W Tłustem odnaleziono nagrobek Marcela Zubrzyckiego ojca architekta Jana Sasa Zubrzyckiego⁸⁹. W Jagielnicy natomiast nagrobek Zofii Glińskiej (zm. 1909), matki ks. dziekana Józefa Glińskiego⁹⁰.

Inskrypcje nagrobne zawierają także informacje o okolicznościach śmierci, szczególnie gdy były one tragiczne. W Głębozku Ludwika Michałków „umarła śmiercią od kuli rosyjskiej d. 28.8.1914”⁹¹. Na nagrobku syna Michała Statkiewicza w Kułakowcach (d. pow. buczacki) poinformowano, że zginął na wojnie w 1917 r., w wieku 30 lat⁹². W Białym Potoku na nagrobku Marii Zatylniej i jej dzieci napisano, że zmarli od „granatu bolszewickiego” 8.VIII. 1920 r.⁹³ Z kolei Franciszek Kaczmar (zm. 1924) pochowany na cmentarzu w Jagielnicy został „zamordowany przez Wasyla Marławskiego”⁹⁴. Zamordowany został także Antoni Gottwald nadleśniczy ordynacji Skała, a jednocześnie założyciel i wiceprezes Domu Polskiego⁹⁵. Kazimierz Klita (ur. 1933) w Pyszkowcach (d. pow. buczacki) „zmarł tragicznie w czasie frontu” 11 IV 1944 r. W Korościatynie Karol (ur. 1934) i Tekla (ur. 1926) Romanów zostali zamordowani 28 II 1944 r. Ten sam los (12 III 1944) spotkał Marię (ur. 1890), Zdzisława (ur. 1915) i Mariana (ur. 1920) Flamandzkich w Skomorochach. 17 III 1944 r. zamordowano Józefa, Walentego i Teresę z Macierzyńskich oraz Ryszarda Kroczyńskiego. W 1945 r. w Głębozku zamordowano Michała Łozińskiego, Albina Ksiądzynę, Józefa Baszczaka, Ludwika Szymków, Dominika Kwiczaka, Franciszka Mazura, Władysława Macyszyna i Michała Kijowskiego. Spoczęli oni we wspólnej mogile na miejscowym cmentarzu. „Śmiercią tragiczną” zmarł 11 II 1945 Franciszek Sołtyński (ur. 1905) w Jezierzanach⁹⁶. Na nagrobku Jana Wasmańskiego w Skomorochach zapisano, że zginął w obozie w Buchnwaldzie 24 XII 1943⁹⁷.

Z innych informacji podanych w inskrypcjach warto przywołać także tę z nagrobka Jana Polowego (zm. 1826) w Siemakowcach (d. pow. czortkowski). Pomnik wystawił Mikołaj, a na ten cel „dolary z Ameryki” wysłał Antoni Polowy⁹⁸. Mikołaj Skomorowski (1841-1928) pochowany w Bielawińcach był kolonistą z Kurdwanówki. Z kolei Petronela Prus Mierzwińska pochowana w Buczaczu zmarła modląc się w kościele.

Jak widać z tego krótkiego przeglądu zagadnień i informacji, które niosą ze sobą cmentarze jest wiele. Systematyczne prace inwentaryzacyjne pozwalają na uchwycenie kwestii związanych i ze sztuką i z historią lokalną Podola.

⁸⁹ B. Gutowski, *Zakątek arcylichy*, op. cit., s. 382.

⁹⁰ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 222.

⁹¹ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 84.

⁹² Być może jest to grób symboliczny.

⁹³ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 76.

⁹⁴ Ibidem, s. 226.

⁹⁵ A. S. Czyż, B. Gutowski, P. Janowczyk, *Cmentarze*, op. cit., s. 246.

⁹⁶ Ibidem, s. 69, 85, 108-109.

⁹⁷ Zapewne jest to grób symboliczny.

⁹⁸ A. S. Czyż, B. Gutowski, A. Skrodzka, K. Vyšata, A. Zdzieborska, op. cit., s. 383, 391-392.

Anna Sylwia Czyż, Bartłomiej Gutowski

CEMETERIES IN PODOLIA – A SOURCE FOR RESEARCH INTO ARTS AND HISTORY

SUMMARY

The UKSW Institute of History has, since 1999, taken part in inventorying cultural assets in the old Eastern Hinterlands. Our interests include the cemeteries of Podolia. Presently, work is continuing in the former Tarnopol Province, and our results are successively published in catalogues of cemeteries and analyses describing issues such as the style of tombstones and their iconography.

Cemeteries are an important element of the local landscape and serve as an invaluable source for studies into the art and history of regional societies. Tombstone inscriptions often contain information indicating the position of persons in society. Tombstones of the local intelligentsia are especially significant – officials (e.g. Buczacz, Jagielnica, Czortków), teachers (Torksie, Buczacz), priests (Jagielnica), etc., and also graves of participants of national uprisings (e.g. of Antoni Kobylański of Buczacz, of the Kościuszko Insurrection of 1794), and soldiers of the Polish Army (Krynica), and police officers (e.g. grave of Antoni Świdziński from Jagielnica). Cemeteries can also complement archival genealogical research. Systematic inventorization provides an exceptional opportunity for tracing the extent of the influence of major artistic trends (e.g. the onset of the classicist style as shown by the tombstones of Pfeiffers and Łabudas from Buczacz), the activities of stonemason and sculpture workshops (of Marian Antoniak from Stanisławów, Henryk Perier from Lwów, Aleksander Mrozowski from Buczacz). There is some difficulty identifying unsigned grave monuments of considerable artistic value. Thanks to comparative studies, some of them can be attributed to specific workshops, mainly from Lwów, which significantly expands the oeuvre of that milieu of funerary art.

Translated by Thaddeus Mirecki

